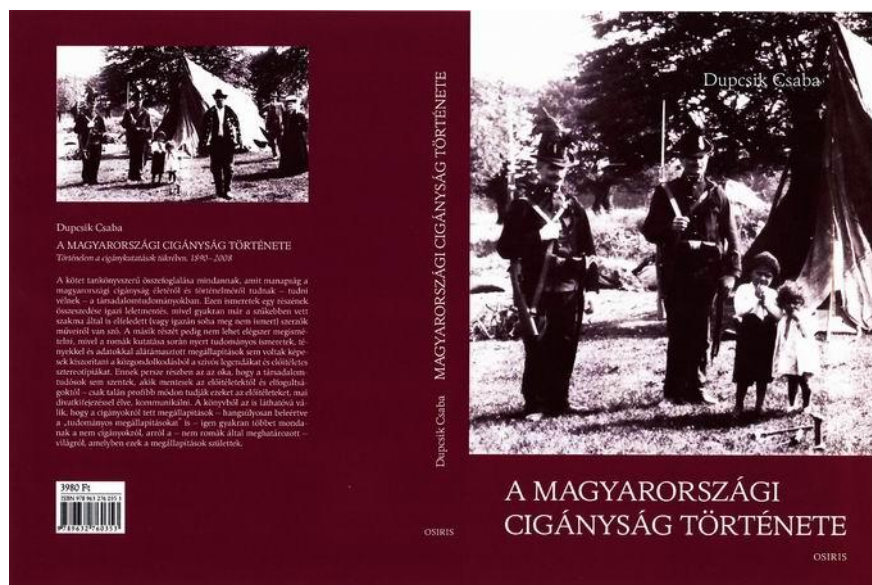

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYKUTATÁSOK, 1890-2007

című kutatás zárójelentése

A kutatás eredményeit, több mint 850 ezer leütés terjedelemben, 39 ábra és 54 kép felhasználásával különálló kötet foglalja össze. A kötet (*A magyarországi cigányság*

története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008, Osiris, 2009) az utolsó információk szerint már nyomdában van, megjelenése szeptember első felében várható.

A kutatás arra vállalkozott, hogy

összefoglalja és kritikailag elemezze az utolsó csaknem tizenhárom évtized romakutatásai által összegyűjtött legfontosabb ismereteket. Ezért fogadtam el a kiadó kérését, hogy a főcím *a cigányság történetéről* szóljon, s az alcímben jelenjen meg a „*cigánykutatások tükrében*” kitétel. Meggyőződésem szerint ugyanis ilyen összefoglalásra nagy szükség van, s nem „csak” az ismeretterjesztés, oktatás és államigazgatási hasznosítás szempontjai miatt (bár ezen szempontokat a kutatás kezdetétől fogva kiemelt, nem pedig alárendelt jelentőségűnek tekintettem). A magyarországi cigányok/romák helyzete, s az ezen helyzettel kapcsolatos társadalmi problémák ugyanis – a más társadalomtudományi témákban „megszokottnál” is nagyobb mértékben – kikényszerítik a témát kutatók nagyfokú reflexivitását, annak tudatosítását, hogy ez a megismerési aktus egyúttal társadalmi cselekvés is, amely befolyásolhatja a fent említett társadalmi helyzetet. Egy ilyen összefoglalás és elemzés tehát, legszerencsésebb esetben a szakértőknek éppúgy hasznára lehet, mint a szélesebb olvasóközönségnek.

Az 1890-től napjainkig terjedő korszak egészét tekintve a cigánykutatásokon belül két alapvető tendencia rajzolódik ki. Az egyik a mennyiséggel kapcsolatos:

egészen az 1980-as évek végéig, 1990-es évek elejéig a romákkal foglalkozó társadalomtudományi igényekkel rendelkező írások aránya az összes ilyen publikációhoz képest, akármilyen mutató alapján próbáljuk meghatározni, roppant alacsony volt. Az 1890-es években volt egy felfutás – de a korábbi és a későbbi fejlemények fényében nem biztos, hogy nem pusztán személyi tényezők találkozásának köszönhetően.

Nevezetesen, hogy volt három kutató, József főherceg, Wlislöcki Henrik és Herrmann Antal, akik ekkortájt jelentős szerepet tölthettek be az intézményesülő néprajztudományban, s ugyanakkor élénken érdeklődtek a romák iránt is. Valamennyien beszélték a romani nyelvet, az utóbbi kettő – mai kifejezéssel élve – résztvevő kutatást is végzett vándorló romák körében; a triász első tagja, József főherceg „csak” egy érdeklődő dilettáns volt, de nyilvánvaló, hogy nagyobb társadalmi súlya ellensúlyozhatta kisebb szakmai súlyát (különösen az intézményesülés adott fázisában). Jellemző, hogy még a kor nagy statisztikai adatfelvétele, az első – és hét évtizeden át az utolsó – átfogó magyarországi cigánykutatás is a néprajzos Herrmann nevéhez kapcsolódik, ő kapott megbízást a KSH által összegyűjtött adatok elemzésére és publikálására.

A Néprajzi Társaság folyóirata, az *Ethnographia* első négy évfolyamában (1890-1894) összesen 7 roma tárgyú cikk jelent meg (az összes cikk – leszámítva a társasági híreket, a rövid közleményeket és a könyvismertetéseket – mintegy 4%-a), s ebből 5-öt Herrmann vagy Wlislöcki jegyzett. 1894 és 1918 között azonban már csak 6 cigány tárgyú tanulmány jelent meg a folyóiratban, ami az összes cikknek már alig több mint 0,8%-a volt. Nem tudni, hogy ez annak köszönhető-e, hogy a triász tagjai veszítettek befolyásukból – különösen az akadémiai értelemben leginkább beágyazott Herrmann – vagy éppen fordítva, a triász tagjai azért veszítettek súlyukból, mert ilyen „marginális” és „érdektelen” témával foglalkoztak.

A néprajz pedig ebben a korban az egyetlen tudomány volt, amely egyáltalán illetékesnek érezte magát a romák tanulmányozása terén, hisz’ szociológia vagy kulturális antropológia (Magyarországon) még nem létezett. Más társadalomtudományok hozzáállása jól illusztrálható a nagy presztízsű történettudomány segítségével: a Magyar Történelmi Társulat közlönye, a *Századok* 1890 és 1918 között mindössze egyetlen – két és fél oldalas – értekezést és egyetlen, ehhez kapcsolódó tárcát közölt kifejezetten a cigányok történelméről – miközben ugyanezen idő alatt, a már említett 13 *Ethnographia*-cikkből 6 foglalkozott

kifejezetten a cigányok *történetével*. Egyébként ez az említett egyetlen *Századok*-cikk annak *megindoklásaként* is felfogható, hogy *miért nem* foglalkozik a történettudomány a romákkal („mert az ilyen, őshazájából kiveret, elszórtan, száználmas vándorlásra kényszerített nép már nem foglalhat helyet a történelem lapjain. A történelem muzsája lefelé fordítá felette az égő fáklyát, eloltásra.” Rozvány György, 1895).

Az 1890-es évek második felétől, a 20. század elejétől azonban a cigányok gyakorlatilag eltűntek a társadalomtudományos diskurzusokból. Az *Ethnographiában* többévente jelent meg egy-egy cikk, más fórumokon még kevesebb. Jellegzetes példa Vajkai Aurél cikke a vajkai búcsúról (1940) – a 23 oldalból kevesebb mint fél oldal foglalkozik a romákkal. A három bekezdésnyi szöveg utolsó mondata: „Az ötszáz vagy ezer cigány kiabáló, rikítóan színes idegen test a tízezernyi egységes tömegben.” A kutatási beszámolóban egy fejezet foglalkozik azzal, hogyan *nem* foglalkozott a két világháború közötti népi szociográfia a romákkal. Egy-egy említés, utalás erejéig bukkannak fel a kor nagyszerű, „a valóság mélyrétegeit felfedező” köteteiben, de akkor is csak melleleg, akkor sem azzal a szándékkal, hogy ismereteket közöljenek róluk.

Egy sajátos kivételt jelent a *Népegészségügy* c. folyóirat, amely a két világháború között szinte teljesen negligálta a témát, 1939 és 1944 között azonban összesen 16 cikk foglalkozott a romákkal. Ezeknek túlnyomórészt orvos szerzői vállalták magukra a „biológiai” romaellenes rasszizmus kidolgozását, de – mint a cikkek is rendszeresen felpanaszolták – gyakorlatilag visszhang nélkül.

A hallgatás kora gyakorlatilag töretlenül folytatódott a második világháború után is, egészen az 1970-es évekig. Ekkor azonban változások jelentek meg. Egyrészt egy diszciplináris váltás következett be: ekkor vált a néprajz helyett a szociológia a „fő illetékes” tudománnyá a romák kutatásában. Másrészt, megkezdődött egy lassú, bár tendenciájában gyorsuló növekedés: a kifejezetten szociológiai írásokon belül a roma tárgyú cikkek aránya elérte az 1%-ot – ez, bár a korábbi korszakról nem állnak rendelkezésre olyan jól számszerűsíthető összesítések, a szórványos adatok alapján is egyértelmű növekedés eredménye volt. Ráadásul ezzel a mintegy 1%-kal, mint a médiát elemző szociológiai írások kapcsán meg tudom állapítani, a szociológia messze meghaladta a korabeli sajtó romáknak szentelt érdeklődésének mértékét is.

A fenti arány egyébként csak a rendszerváltást követően haladta meg a 2%-ot, s csak az ezredforduló után az 5%-ot. Tekintettel arra, hogy eközben a szociológiai üzem egésze is kibővült, az arányok ezen növekedése az abszolút számok robbanásszerű növekedésére utal. A magyarországi cigányokról szóló társadalomtudományos irodalom túlnyomó többsége az elmúlt másfél évtizedben jelent meg. Ráadásul, a szociológia kései – és a kulturális antropológia még későbbi – intézményesülésének köszönhetően, ez az irodalom átlagát tekintve is sokkal professzionálisabb, mint a korábbi.

A másik tendencia, amelyre korábban utaltam, a kutatások kortipikus megközelítéseivel kapcsolatban rajzolódik ki, hasonlóképp meghökkentő élességgel, és hasonló korszakolással. A már említett kötet bevezetésében vázoltam egy hatosztatú tipológiát a cigánykutatásokról. Ha ezt a tipológiát az összefoglalás kedvéért tovább akarjuk egyszerűsíteni, akkor két jellegzetes pólust különböztethetünk meg: az egyik szerint a romák társadalmi helyzete körüli kérdés „cigánykérdés”, tehát maguk a cigányok jelentik a problémák forrását (devianciaorientált megközelítések). A másik irányzatcsoporthoz szerint össztársadalmi problémákról van szó, olyan problémáktól, amelyek a társadalom legkülönbözőbb pontjain ütközhetnek, ütköznek ki – de a roma-nem roma kapcsolatok neuralgikus pontjain hatványozott erővel (emancipatorikus felfogások).

A devianciaorientált megközelítések képviselői elfogadják a többségi társadalom berendezkedését (vagy legalábbis: romákkal foglalkozó írásaikban felfüggesztik esetleges társadalomkritikai attitűdjeiket). A romákkal kapcsolatos kutatások, bármilyen megközelítésből közelítsenek is a témához, hajlamosak implicit vagy kifejezette explicit cselekvési programokat is megfogalmazni. Ez a program a devianciaorientált megközelítések civilizatorikus változatai szerint: *„a cigányok legyenek olyanok, mint a többi ember”*; míg a – nevezzük meg így – *egyéb változatok* szerint: a cigányok tűnjenek el valami módon a többi ember környezetéből. (Ez a két attitűd elvileg kizárja egymást, a közvélemény nagyobbik részének fejében azonban békésen keverednek, lásd a kötet előítéletkutatásokkal foglalkozó részleteit).

Az emancipatorikus kutatások, értelemszerűen sokkal kritikusabbak a többségi társadalommal szemben. Alapállításuk szerint mindazok a társadalmi mechanizmusok, amelyek a romák hátrányos helyzetét kitermelik és újratermelik, nem „csak” a romáknak jelentenek rosszat, hanem az egész társadalom számára. Cselekvési programjuk üzenete pedig nem pusztán az, amelyre a kívülállók gyakran

le szokták egyszerűsíteni, nevezetesen, hogy „*ne tessék már előítéletesnek lenni, és a romákat diszkriminálni*”. A nevezett kutatások döntő többsége szerint ugyanis nem „pusztán” a diszkrimináció, hanem *ördögi körök* tartják fogságukban a mai romákat: a túlnyomó többségükre jellemző mélyszegénység a tartós alulfoglalkoztatottság következménye; az alulfoglalkoztatottságuk első számú közvetlen oka az iskolázatlanságuk alacsony szintje; ez a szegénység és aluliskolázottság maga azonban az első számú közvetlen oka ezen szegénység és aluliskolázottság újratermelődésének is. A mind markánsabbá váló települési és regionális szegregáció egy újabb elemet illeszt ebbe a körbe: a hátrányok olyan felhalmozódását jelöli, amely maga is külön akadállyá válik a hátrányok felszámolásának útjában. S mindeddig még nem említettük az előítéletességet és a diszkriminációt, amely *nem generálja* ugyan önmagában ezen ördögi kör működését, *de rendkívüli mértékben felerősíti*.

Egészen az 1970-es évekig a deviancia-orientált megközelítések szinte kizárólagossága jellemezte a romák társadalomtudományos kutatását. Az emancipatorikus megközelítések csak az 1970-es években jelentek meg, az 1980-as évek folyamán kerültek domináns helyzetbe, az utolsó másfél évtizedben pedig gyakorlatilag hegemon helyzetbe. Mindez egyáltalán nem magától értetődő: a hétköznapi diskurzusokban ugyanis egyértelmű a devianciaorientált megközelítések dominanciája. S bár nem óvatos taktikázásból *nem* minősítem a devianciaorientált megközelítések *teljes* csoportját a „rasszistának”, hanem mert valóban nem tartom azokat (okvetlenül) annak – az minimális valóságismerettel is belátható, hogy Magyarországon a romaellenes rasszizmus *is* nagyon erős. (Az ezredforduló után kirobbant viták egyes szereplői ezt vitatták – de az ő szemszögükből a vita nem a tényekről, mint inkább a „*miért akarják (egyesekek) előítéletesnek beállítani a magyarokat?*” ideologikus problémájától szólt. Mivel ezek a viták egy-egy kutatás ürügyén robbantak ki, ki tudtam térni rájuk a kötetben is).

Mint a régi vicc fogalmazott, „igény lenne rá”, mégis, az utóbbi másfél-két évtizedben úgyszólván alig születtek cigányokkal foglalkozó devianciaorientált *kutatások*. Közben más jellegű, tehát a romákkal vagy „a cigányokkal” foglalkozó publicisztikai vagy politikai megnyilvánulások éppen ebben a korszakban születtek először tömegesen (korábban nem – a kötetben is kitérek arra, hogyan lehetséges, hogy még a roma Holokauszt sem igényelt különösebb szellemi, ideológiai előkészítést.) A cigányellenesség, köszöni szépen, de alacsony absztrakciós szinten

is jól működik, jól megvan „tudományos” álarcot viselő „kutatási beszámolók” nélkül is (bár történtek kísérletek ilyen művek létrehozására is). Mindezen fejlemények pedig a társadalomtudományos és hétköznapi diskurzusok kapcsolatának kérdését is felvetik – meglehetősen nyugtalanító konzekvenciákat sugallva.